

УДК 37(477.43/44)''1801/1850''

**СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ НА ПОДІЛЛІ В ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ**

Н.Р.Опушко

Анотація. В статті висвітлено передумови соціально-економічного та політичного розвитку освіти на території Поділля в першій половині ХІХ століття.

Ключові слова: освіта, Російська імперія, Подільська губернія, повітові училища, гімназія.

Аннотация. В статье отражены предпосылки социально-экономического и политического развития образования на территории Подолья в первой половине ХІХ века.

Ключевые слова: образование, Русская империя, Подольская губерния, уездные училища, гимназия.

Annotation. In the article the pre-conditions of socio-economic and political development of education on the territory of Podillya in the first half of the twentieth century are carried out.

Keywords: education, Russian empire, Podil'ska province, povitovi schools, gymnasium.

Постановка проблеми. У процесі вивчення широкого кола питань, пов'язаних зі становленням та розвитком освіти в Україні, важливого значення набувають дослідження соціальних, економічних і політичних аспектів державного поступу, які безпосередньо впливають на перебіг подій в освіті. Адже відповідно до рівня економічного розвитку держави та її політичного устрою залежить і рівень освіченості народу, поява нових та розвиток наявних у країні навчальних закладів, удосконалення навчального процесу загалом.

Аналіз наукових досліджень з даної проблеми. Шкільництво на Поділлі першої половини XIX століття недостатньо досліджене в історіографії освіти. Серед наукових праць, присвячених питанням економічного та політичного розвитку Поділля, значну увагу привертають праці А.Г.Філінюка, Є.М.Мельник, В.О.Григоренко. Становлення та розвиток навчальних закладів на Поділлі в першій половині XIX століття досліджують М.Г.Вороліс, В.В.Гаврилюк, О.В.Черкашина, А.Степаненко, Л.М.Дрвовозюк, І.В.Сесак. Натомість вплив соціальних, економічних та політичних факторів на розвиток освіти не висвітлено на належному рівні.

Саме тому **метою статті є** дослідження соціально-економічних та політичних умов становлення і розвитку освіти на території Подільської губернії в першій половині XIX століття.

Виклад основного матеріалу. Втрата власної держави у другій половині XVIII ст. дорого обійшлася українському народові. Кріпосницька й відстала Російська імперія гальмувала розвиток України, запроваджувала таку модель устрою, яка була вчорашнім днем для Західної Європи. Росія залишалася аграрною державою, причому розвиток сільського господарства мав екстенсивний характер (розширення території орної землі, збільшення панщини). Україна стала вотчиною поміщиків, а більшість населення зубожіли, потрапили у кріпацтво. Фермерський лад, який формувався в Україні з козацьких часів, був майже зруйнований, тут почали домінувати типові для кріпосницької Росії порядки. Виняток становила певною мірою Південна Україна, особливо Чорномор'я, де кріпосне право запроваджувалося з часів Павла I, але не встигло пустити глибоких коренів. Тому саме тут склалися кращі стартові умови для розвитку економіки після падіння кріпацтва у 1861 р. Поміщики, переважно іноземні (російські та польські), утримували з волі Петербургу більшу частину українських земель. Українські селяни були у своїй більшості кріпаками. Російським поміщикам надавалася перевага, царат щедро наділяв їх козацькою землею. На Правобережній Україні, яка пізніше потрапила під владу Російської імперії, зберігалася польське поміщицьке землеволодіння. Серед поміщиків (переважно на колишній Гетьманщині) були й нащадки козацької старшини, але тільки ті, які довели свою вірнопідданість цареві. У XIX ст. більшість із них цілком русифікувалася і пов'язувала своє майбутнє не з Українською, а з Російською державою [10, С.250].

Протягом майже 150 років, від кінця XVIII до початку XX століття українські землі перебували під владою російської та австрійської імперій. Після 1793 року за другим поділом Польщі Поділля в складі Правобережної України відійшло до Росії. На нього було розповсюджено російський адміністративно-територіальний поділ та управління. А відтак вектор суспільно-політичного, соціально-економічного й духовно-культурного розвитку Подільської губернії повернув у бік Росії. З боку Росії велася політика інкорпорації всіх сфер його життя, русифікації українців і ліквідації їхніх значних внутрішніх відмінностей від росіян. Другий курс був пов'язаний з активізацією польського елемента, який становив тісно згуртоване суспільство, що мріяло про відновлення "своєї вітчизни" [2, с.40]. Втративши Поділля як складову частину Речі Посполитої, поляки не втратили кріпосницької влади й поводили себе справжніми панами, повними свідомості своїх старих прав над українцями. За словами професора М.С.Грушевського, сильна рука нового, російського, начальства надала пануванню польського пана над українським хлопом ще більшої моці і певності, якої ті не мали за безсилої, розколиханої держави Польської [5, с.142].

У перші десятиліття після приєднання Поділля до Росії в регіоні набула поширення польська освіта, що виступала могутнім засобом колонізації. Зумовлювалось це тим, що в сфері освіти поляки прагнули якомога більше просвітити себе, своїх дітей і цим самим домогтися переваг перед росіянами й українцями в отриманні кращих та вигідніших посад. Польські дворяни й католицьке духовенство виділяли на це великі кошти. Особливо щедро фінансувалися богословські навчальні заклади Вінниці, покликані насаджувати католицизм в середовищі не лише польської, але й української шляхетської верхівки [2, С.40-41]. Адже втративши Поділля як складову частину Речі Посполитої, поляки не втратили кріпосницької влади й поводили себе справжніми панами. Польська аристократія, в свою чергу, скориставшись тим, що росіяни залишили їм «повну гегемонію в обсягу культурно-освітнього життя», з великою енергією і ентузіазмом взялася за збереження й закріплення своєї влади та своїх впливів. Керувати подолянами вони стали передусім силою розуму, торгівлі й освіти [5, С.142-143].

Становлення освіти на Поділлі, зокрема у Вінниці, значною мірою інспірували представники польської інтелігенції, які гуртувалися довкола Віленського університету, де вчилися Ю.Словацький, А.Міцкевич та інші видатні діячі науки і культури. За університетським статутом було визначено віленський учбовий округ, що об'єднав усі нижчі та середні навчальні заклади. Згідно статуту у більших містах навчального округу, сюди входила також Вінниця, відкривалися нові гімназії, повітові училища, а також міські парафіяльні училища, що діяли переважно при костелах. У великих селах почали діяти початкові школи [10].

У період ліберального правління Олександра I активною освітньою діяльністю на Правобережній Україні займався польський поміщик Тадей Чацький. У 1807 році він заснував едукативну комісію, яка збирала кошти на освіту. Всього під його керівництвом було відкрито понад 160 шкіл. При кожному костелі обов'язково діяла початкова школа [1, с.129]. У 1813 році у Вінниці було відкрито Подільську губернську гімназію з польською мовою викладання. Вона мала шість класів, бібліотеку, ботанічний сад та кабінети. При ній діяло парафіяльне училище, де одночасно навчалась грамоті велика кількість дітей. За дисципліною в училищі слідував цензор (наглядач) – учень, який відзначився гарною поведінкою, а за навчанням – аудитори, які, попередньо отримавши урок учителя, навчали своїх товаришів [1, с.129-130].

Т.Чацький розраховував, що Вінницька гімназія займе в освіті таке ж місце, як і Кременецький лицей на Волині, тобто стане осередком освіти, науки та культури краю. Навчальний план гімназії носив енциклопедичний характер, там викладалися польська й латинська граматики, французька, німецька та російська мови, географія та арифметика, логіка, природознавство, хімія, етика, історія, географія [1, с.130].

Другою відомою гімназією на Вінниччині була Немирівська гімназія, яка бере свій початок з відкритого у 1786 році Вікентієм Потоцьким училища для збіднілих дворян. Ця гімназія славилась своїм вільнолюбивим духом. Викладачі і студенти брали участь у польському повстанні 1863-1864 рр., були членами таємної молодіжної організації «Ліга». Після поразки повстання в гімназії посилилась русифікація, польську мову було заборонено. Після придушення повстання декабристів 1825 року та польського повстання 1830-1831 років російська влада повела рішучу боротьбу з впливом Польщі на освіту в Правобережній Україні. Цар Микола I наказав "закрити утримувані римсько-католицьким духівництвом учбові заклади у Подільській, Волинській і Київській губерніях. І, разом з тим, повсюди розпорядитися про відкриття у названих трьох губерніях якомога швидше повітових і парафіяльних училищ, де це вважається за потрібне; але в жодному випадку не при католицьких монастирях або церквах, а при церквах греко-російського віросповідання". Цей наказ призвів до значних змін мережі освітніх закладів і навчально-виховного процесу в них [8].

Таким чином, були закриті гімназії, у тому числі й Вінницька та 275 нижчих шкіл, натомість відкривалися російські навчальні заклади відповідно до статуту 1828 року, який закріпив становий принцип в освіті [1, с.131].

Початок XIX ст. в Російській імперії ознаменований реформами народної освіти, які безпосередньо торкнулися всіх її регіонів. Саме до Російської імперії був спрямований, як уже зазначалось вище, другий напрямок духовно-культурного та освітнього поступу Поділля. Він спрямовувався на інкорпорацію всіх сфер суспільного життя, русифікацію корінного населення та руйнацію великої внутрішньої різниці українців від росіян. З точки зору культури конкретними його проявами були запровадження російської мови і російської традиції в діяльність державних органів, офіційного діловодства, православної церкви, закладів освіти та різноманітних громадських інститутів [2, с.41]. На час приєднання Поділля до Росії навчальними закладами в краї, де здобували освіту українці, були дяківські школи. Вони утримувались за кошти батьків і виступали джерелом навченості простих подолян. Навчали в них дяки переважно українською мовою, учні вміли читати буквар, часослов, псалтир та знати церковні співи. Але такі школи почали занепадати і на початку XIX століття майже зникли.

Впровадження російської системи освіти гальмувалося кріпосницьким правом. Лише у «казенних» селах, де населення не було закріпачене і мало більше мотивів до навчання, відкривалися школи, підпорядковані міністерству казенного майна. Ці навчальні заклади готували переважно писарів та обліковців для волосних і сільських правлінь. Чиновники дивилися на освіту як на зайві клопоти, тому ці школи не стали істинно народними і не зустріли підтримки населення. І тому вже на середину XIX ст. на Поділлі, а саме у 1852 році, таких шкіл нараховувалось всього 10. У них навчалось 446 хлопчиків та 133 дівчинки. Згодом ці школи були передані у відання міністерства народної освіти [1, с.132]. Відкриваючи російські школи, уряд мав на меті «обрусення» краю, витравлення з нього українського й польського духу. Але, за словами М.Чалого, вийшло навпаки: «Чим більше розвивався кожен з наших

учнів, тим більше шкодив російській справі», ставши представником та захисником своєї культури. Так, учнями Вінницької гімназії були письменники та історик Й.А.-Ролле, польські письменники С.-В.Гроза, Ф.Ковальський, Северин Гощинський [1, с.132-133].

Окрім політичних причин, які безпосередньо впливали на хід становлення та розвитку освіти в регіоні, є ще й не менш важливіші економічні передумови. Найголовнішою особливістю соціально-економічного розвитку Правобережної України першої половини XIX ст. був занепад феодално-кріпосницьких відносин і зародження капіталізму.

Ознаками цього періоду були:

- розвиток товарно-грошових відносин і проникнення капіталізму в сільське господарство;
- руйнування селянських господарств шляхом скорочення земельних наділів або переведення селян на місячну, що означало повну ліквідацію селянських господарств;
- занепад кріпосницької мануфактури й початок у 1830-1840 рр. промислового перевороту й завершення його у 60-80 рр. XIX століття [3, с.78-79].

З початку XIX ст. почався процес включення Поділля в коло загальноросійського ринку й суспільно-політичного життя. У XIX столітті Подільська губернія згідно з наказом 1804 року нараховувала 12 повітів. Порівняно з іншими регіонами Росії, на Поділлі залишався найбільший відсоток залежних селян. В окремих повітах залежні селяни становили 70-80%. У першій половині XIX століття активно розвиваються товарно-грошові відносини, які становили певний етап до розвитку промислового виробництва. На середину XIX століття Поділля перетворюється на центр цукрової промисловості Російської імперії. Розширювався внутрішній ринок, важливе місце в якому належало ярмаркам. На початку століття в Подільській губернії, не рахуючи сільських, збиралося 10% від усіх ярмарків України [3, с.78-79]. У найбільших містах губернії, таких як Бар, який увійшов до складу Брацлавського намісництва, а з 1797 року – Могилівського повіту Подільської губернії, більшість населення жила коштом торгівлі, ремесла, поденної роботи або з найму; і частина міського населення (460 господарств) – переважно за рахунок хліборобства, орендуючи міські землі, всього налічувалось 14 промислових підприємств. Розвиток промисловості і ремесла сприяв виникненню культурно-освітніх закладів. У місті було два училища – повітове, створене в 1803 році на базі повітової школи уніатів-базиліан, і духовне, відкрите в 1837 році [6, с.116-117].

У Бершадському повіті на початок XIX століття існували суконна й полотняна мануфактури, що належали поміщикам. Багатії навчали своїх дітей приватно, для бідноти не було жодного навчального закладу. 90% мешканців були неписьменними. На освіту не витрачалось жодної копійки. Натомість за даними 1831 року близько половини міського бюджету витрачалось на утримання поліції і тюрми [6, с.139]. У Немирівському повіті 1809 року збудували цегельний завод, 1816 – цегельну мануфактуру, і тільки 1815 року було відкрито чотирикласне повітове училище, а 1838 року, як вже зазначалося вище – чоловічу класичну гімназію [6, с. 411]. У Шаргороді, який був одним із центрів підготовки ієзуїтів на Поділлі з кінця XVIII ст., в єзуїтській школі навчалося 600 учнів. Освітня політика російського царизму щодо Поділля зумовлювалась значною мірою специфікою краю. Регіон тривалий час знаходився під владою Польщі і Литви. Неабиякий вплив мало католицьке шкільництво (єзуїтське, уніатське, базиліанське та ін.), яке навіть після приєднання Поділля до Росії продовжувало до початку 30-х років XIX ст. займати домінуюче становище [6, с.700].

Збільшення мережі навчальних закладів на Поділлі у другій третині XIX ст. відбувалось трьома шляхами:

- 1) внаслідок часткового реформування та подальшого розвитку діючих шкіл;
- 2) замість закритих і розформованих польських шкіл створювалися нові російські;
- 3) через створення нових російських закладів на основі Статуту 1828 р. У жовтні 1832 р. Рада професорів Харківського університету зобов'язала директора училищ Подільської губернії Телешева перенести губернську гімназію (колишню польську) з Вінниці до Кам'янця-Подільського, закрити Кам'янецьке повітове училище, оскільки програма навчання перших двох класів гімназії відповідала програмі училища. У Вінниці, замість закритої польської гімназії, належало відкрити російську гімназію (повітового рівня). На виконання цього рішення вже у січні 1833 р. у Кам'янці-Подільському з'явилася чоловіча гімназія, яка стала центром російської системи освіти в краї. Директору гімназії підпорядковувалися усі нижчі навчальні заклади Міністерства народної освіти (повітові, приватні, парафіяльні училища та інші). Згодом у Вінниці відкрилася чоловіча гімназія повітового рівня (за царським законодавством, в губернії не могло бути більше однієї губернської гімназії), яка функціонувала до 1847 р., коли була переведена до Білої Церкви. З 1838 р. у Немирові почала діяти третя чоловіча гімназія. На цьому список гімназій, відкритих на Поділлі у XIX ст, вичерпується [8].

Замість закритого у Кам'янці повітового училища мали намір відкрити подібний заклад у Проскуріві (насправді його перенесли у Немирів). Були ліквідовані інші училища, які утримувались як урядом, так і монахами. Планувалось відкрити нові училища у Барі, Ольгополі і Могилеві. З навчальних планів вилучили польську мову, однак за бажанням її могли вивчати факультативно, за власні кошти. Повітові училища групувались за двома розрядами: 1) для дітей дворян і 2) для дітей інших станів (у цьому випадку не вивчали латини й закону Божого римо-католицької конфесії) [8]. Система освіти була орієнтована не тільки на релігійне виховання подолян, але й протидію колонізації краю. При цьому царизм головну ставку робив на церковні школи [8].

Висновки. Політичні умови розвитку держави, різновекторність політичних напрямків не забезпечували повноцінного становлення та розвитку освіти. В навчальних закладах, які існували, коли мали змогу навчатися представники заможних верств суспільства. В регіоні діяли переважно школи, де мали змогу навчатися діти польської аристократії та російських поміщиків. Для дітей селян і незаможних міщан існували церковно-приходські школи. Належному розвитку освіти не зовсім сприяв і той факт, що переважна більшість населення несли кріпосну повинність, важкі побори не давали змоги приділяти достатньо уваги освіті. В містах ситуація була дещо краща, проте і тут значна увага приділялась не освітньому розвитку, а розвитку промислового виробництва та торгівлі.

Таким чином, після зміни політичного становища, на території Поділля хід освітнього процесу не припинився. На території Подільської губернії в першій половині XIX століття було відкрито дві гімназії, відкривались школи при церквах і монастирях, повітові училища. Велика частина цих навчальних закладів була відкрита за участі польських представників на території Поділля, адже не зважаючи на те, що на той час це була вже не їхня територія, вони не бажали втрачати тут своїх позицій. Проте, незважаючи на відкриття нових навчальних закладів, через низький рівень соціально-економічного розвитку населення губернії, більша частина її мешканців залишалась неписьменною. Це насамперед стосується сільського населення, яке через брак коштів і кріпосницькі повинності не мали змоги здобувати собі освіту.

Література

1. Дровозюк Л.М. З історії загальноосвітньої школи на Поділлі у XVI – першій половині XIX століття / Л. М. Дровозюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія. / Зб. наук. Праць. – Вип. 13. – Вінниця, 2005. – С.128-131.
2. Вороліс М.Г. Освітній та культурний розвиток Поділля в XIX ст. / М. Г. Вороліс, О. М. Вороліс // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. – Вип. 4. Серія: Історія: Зб. наук. праць / За ред. проф. Григорчука П.С. – Вінниця, 2002. – 279 с. – С. 40-42.
3. Вінниця: Історичний нарис/ За ред. Птушенко В.О. – Вінниця, 1964. – С. 78-79.
4. Григоренко В.О. Приєднання земель (терени сучасної Хмельниччини) до Російської імперії в 1793 р. в результаті другого поділу Польщі / В. О. Григоренко // Поляки на Хмельниччині. – Хмельницький, 1999. – С. 142-151.
5. Гаврилюк В.В. Освітня діяльність подільської шляхти на Поділлі у другій половині XIX ст. / В.В. Гаврилюк // Вінниччина: минуле і сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXII наукової історико-краєзнавчої конференції. / Ред. колегія Зінько Ю.А. (та ін.). – Вінниця, 2009. – 582 с.
6. Філінюк А.Г. Боротьба поляків за вплив на Поділлі в 1793-1830 рр / А. Г. Філінюк // Зб. наукових праць. - Поляки на Хмельниччині. – Хмельницький, 1999. – С. 142-151.
7. Історія міст і сіл Української РСР. У 26 т. Вінницька область / Гол. ред. колегії Олійник А. Ф. – К., 1972.
8. Степаненко А. Бо вчення – світло (освіта на Вінниччині XVI – XIX ст.) / А. Степаненко // Вінниччина: минуле та сьогодення. –
9. Сесак І.В. Освітні заклади Поділля у другій третині XIX ст. / Електронний ресурс. – Режим доступу: www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Onkp/2009_14/14_02.pdf.
10. Мельник Е.М. Поразка польського національного повстання 1830-1831 рр. і посилення русифікації на поділлі / Е. М. Мельник // Зб. наук. праць. - Поляки на Хмельниччині. – Хмельницький, 2002. – С. 142-151.
11. Черкащина О.В. Освіта та її музичний компонент як важливі чинники розвитку національної культури: Вінниця (перша третина XX ст.) / О. В. Черкащина // Електронний ресур. – Режим доступу: www.nbu.gov.ua/Portal/soc_gum/Vdakk/2010_2/16.pdf
12. Мицик Ю. А. Історія України : Навчальний посібник. / Ю. А. Мицик, О. Г. Бажан, В. С. Власов. – Київ, Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 250.